

לאומיות ומוסר

השיח הציוני והשאלה הערבית

עורך: אפרים לביא

כרמל • ירושלים

דילמות של "לאומיות ומוסר" בכתביו של נתן אלתרמן

דן לאור

מקומו של נתן אלתרמן נוכח שאלת "השיח הציוני והבעיה הערבית" הוא בהחלט עניין לענות בו, ולא רק משום שאנחנו עומדים בעיצומם של אירועי שנת המאה להולדתו. במשך יותר משנות דור נהנה אלתרמן ממעמד של "משורר לאומי", ולכן עמדתו בסוגיה זו היא חשובה ומסקרנת. אין זה גם מקרה ששאלת יחסו לבעיה הערבית שבה ועולה על הפרק מדי פעם, רק לאחרונה הופיעו כמה וכמה פרסומים שזה עניינם – נזכיר את ספרו של חגי רוגני, מול הכפר שחרב: השירה העברית והסכסוך היהודי-ערבי; האנתולוגיה של שירת ה"נכבה" הישראלית, אל תגידו בנת, שערך חנן חבר; וספרו החדש יחסית של השופט מנחם פינקלשטיין על "הטור השביעי" ו"טוהר הנשק".¹

נראה לי כי נקודת מוצא הולמת לפתיחת דיון זה הוא השיר "מגש הכסף" שפורסם ב-19.12.1947, שלושה שבועות בלבד לאחר החלטת כ"ט בנובמבר, ונוכח ההתנגשויות המזוינות בין יהודים לערבים שסימנו את ראשית השלב הראשון של מלחמת העצמאות. זה גם היה הרגע שבו נתבעה הספרות שנכתבה בארץ ישראל לשנות את זהותה: מספרות עברית שנכתבת על ידי סופרים עברים בארץ ישראל – ל"ספרות ישראלית" שנמדדת, מוערכת ונתבעת למלא תפקידים במדינה הישראלית החדשה. ואכן, הופעת השיר "מגש הכסף" מסמנת את תחילת כתיבתו של "סיפור הלאום", שעל ייצורו שקד אלתרמן במהלך העשורים הבאים: "וְהָאָרֶץ תִּשְׁקֹט", המלחמה כביכול תמה, ושני הצעירים, גיבורי דור תש"ח, נראים כשהם צועדים היישר משדות הקרב אל ה"אָמָה" הממתינה להם בקצה הדרך, כשהם מגישים לה, בגופם, את "מִגְשׁ הַכֶּסֶף, / שְׁעָלְיוֹ לָךְ נִתְּנָה מְדִינַת הַיְהוּדִים". מיד אחר כך הם צונחים מתים. ואז מובאת שורת הסיכום שלה ממד משיחי: "וְהַשָּׂאָר יִסְפָּר בְּתוֹלְדוֹת יִשְׂרָאֵל". "אם קיים 'מיתוס' ישראלי כולל", כותב דן מירון, "הרי התמונה העומדת במרכז השיר [...] עדיין היא

¹ חגי רוגני, מול הכפר שחרב: השירה העברית והסכסוך היהודי-ערבי 1929-1967, פרסם הוצאה לאור, 2006 (להלן: רוגני, מול הכפר שחרב); חנן חבר (עורך), אל תגידו בנת: הנכבה הפלסטינית בשירה העברית, 1948-1958, זוכרות/פרהסיה/פרס, 2009; מנחם פינקלשטיין, הטור השביעי וטוהר הנשק: נתן אלתרמן על ביטחון, מוסר ומשפט, הקיבוץ המאוחד, 2011 (להלן: פינקלשטיין, הטור השביעי וטוהר הנשק).

תמונת היסוד של מיתוס זה. אם קיימת זהות ישראלית, הרי, ככל שהיא מתפתחת ומשתנה, שיר זה עדיין הוא ניסוחה הברור והרלבנטי ביותר.²

חלפו בדיוק אחד עשר חודשים בין היום שבו פרסם אתרמן את "מגש הכסף" לבין היום שבו פורסם השיר "על זאת" (19.11.1948), המזוהה כשיר המחאה הבוטה ביותר שנכתב על ידי משורר עברי כלשהו בכל הנוגע לפגיעה באוכלוסייה הערבית בתקופת מלחמת העצמאות. אולם לא היה זה השיר הראשון – קדם לו שיר בשם "עם הפגנה שלא נערכה", שהופיע בדיר ב־16.4.1948, ואשר בו גינה המשורר בזמן אמת ובלי כחל וסרק את הטבח בדיר יאסין. אמנם הפעולה בדיר יאסין בוצעה על ידי ארגוני ה"פורשים", שהיו מאז ומתמיד מאוסים על אתרמן, בעוד ש"ההגנה", שעמה הזדהה, התנערה מכל אחריות וגינתה את הפעולה. עם זאת אין להמעיט בערכו של השיר, התוקף בלשון בוטה את עצם הפגיעה בתושבי הכפר, אף על פי שזו התרחשה במהלך מלחמת העצמאות, שהיא, כשלעצמה, הייתה בעיניו בגדר "מלחמה צודקת". בהבעת מפנה אתרמן אצבע מאשימה כלפי הציבור כולו, שלא יצא אל הרחוב להפגנת המונים כדי להוקיע קבל עם את מעשה הפשע. יהיה אפוא הוא לפה לציבור שגזר על עצמו שתיקה: "מָה אָמְרוּ שָׁם-בְּכַפֵּר הַיְלָדִים/ לְפָגִישָׁה עִם חָיִל יְהוּדֵי בְּמַדִּים? //... [איך מְרַגֵּשׁ אֶת עֲצָמוֹ לְאַחַר מַעֲשֵׂה/ הַמְּפָקֵד בְּמַחְתָּרֵת?/ רָאשֵׁי הַגְּדוּדִים?/ הֵן סוּף-סוּף מְאָרְעַה הוּא... הֵן לִיל כְּזֶה/ הוּא רֵאשׁוֹן בְּמִינוֹ בְּנִסְיוֹן הַיְהוּדִים...]"³

רק אחר כך נכתב השיר "על זאת", לא על רקע כיבוש העיר לוד, אלא בעקבות פעולת צה"ל בכפר דווימה השוכן במורדות המערביים של הר חברון – גרסה שהוצגה לראשונה על ידי צביקה דרור, מחבר הביוגרפיה של יצחק שדה, וזכתה לכיסוס על ידי מנחם פינקלשטיין.⁴ הכפר דווימה נכבש ב־29.10.1948 על ידי

² "מגש הכסף", דבר, 19.12.1947; חזר ונדפס: הטור השביעי ספר ראשון, תש"ג-תשי"ד, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תשל"ב, עמ' 154-155 (להלן: הטור השביעי א'); וראו מאמרו של דן מירון, "מגש הכסף", מול האח השותק: עיונים בשירת מלחמת העצמאות, האוניברסיטה הפתוחה וכתר, 1992, עמ' 65; וכן ראו מאמרי: "מגש הכסף": סיפור וסיפור שכנגד, המאבק על הזיכרון: מסות על ספרות, חברה ותרבות, הוצאת עם עובד/ספרית אפקים, תשס"ט, עמ' 110-141 (להלן: המאבק על הזיכרון).

³ "עם הפגנה שלא נערכה", דבר, 16.4.1948; חזר ונדפס: מנחם דורמן (עורך), מחברות אתרמן כרך ד', מוסד אתרמן והקיבוץ המאוחד, 1986, עמ' 219-220.

⁴ "על זאת", דבר, 19.11.1948; הטור השביעי א', עמ' 149-151; וראו: צביקה דרור, מצביא ללא שררה: סיפור-חייו של יצחק שדה, "הזקן", הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1996, עמ' 407-411 (הסעיף "כתם על החטיבה"); מנחם פינקלשטיין, "על זאת" (חלק ישיעי), הטור השביעי וטוהר הנשק: נתן אתרמן על ביטחון, מוסר ומשפט, הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2011, עמ' 153-170.

גדוד 89 של חטיבה 8, זו ששדה פיקד עליה. מיד לאחר ההשתלטות ביצעו החיילים הרג בתושבי הכפר שגבה עשרות קרבנות. דבר הפעולה לא פורסם ברבים, אך אלתרמן – שהוא עצמו נלחם בשורות חטיבה 8 זמן מה קודם לכן – שמע על כך מפיו של שדה, שהיה נרעש מן הפרשה, אף שבפועל לא סייע לקידום החקירה שעליה הורה יגאל אלון, מפקד חזית הדרום. תוכן השיר מוכר וידוע: גי'פ חוצה את העיר הכבושה, אישה וזקן נלחצים אל הקיר, "אַנְסָה הַמְקָלֶע" אומר הלוחם-הנער כשחיוך על פניו, ואז יורה בזקן. שימו לב: הזקן והאישה מתוארים כמי ש"נִלְחָצוּ מִפְּנֵי אֶל הַקִּיר", רמז לשירו של טשרניחובסקי "קיר הפלא אשר בו רמיזה", המתייחס לרדיפות היהודים בתקופת מסע הצלב הראשון. ואז כותב אלתרמן: "זֶה צֵלוֹם מְקַרְבוֹת-הַחֲרוֹת, יְקִירִים. / יֵשׁ עֲזִים עוֹד יוֹתֵר. / אֵין זֶה סוֹד. / מְלַחֲמָנוּ תוֹכַעַת בְּטוֹי וְשִׁירִים... / טוֹב! יוֹשֵׁר לֵה, אִם-כֵּן, גַּם עַל זֹאת!" באחת היה אלתרמן, מחברו של "מגש הכסף", למי שכותב גם על "הצד השני של המטבע" (כהגדרתו של אורי אבנרי), היינו על הצד האפל והלא מוסרי של המלחמה.⁵ בעקבות הצהרה זו נפרס תוכן הגיוני עצמו, המכוון כלפי אותם "מְקָרִים עֲדִינִים", כביכול, שהם מעשי רציחה, כשהוא דוחה מכול וכול את הרטוריקה המציגה מעשים כגון אלה כמעשי "הַקְּרָח" או "נְקָם", או כפרטים שלהם מעמד שולי וזניח באפופיאה של מלחמת השחרור. "אַכְזָרִית מְלַחְמָה! הַמְטִיף הַתָּמִים / בְּאֶגְרוֹף מְפִיָּה יָחֹר! / אֶף לְכֵן / צו הַיִּשָּׁר נְצו הַרְחָמִים / לוֹ יִהְיֶה כֶּה כְמוֹ הָאֲכֹר!"⁶

כידוע, עשה השיר רושם חזק על דוד בן-גוריון, שמיהר לשגר לאלתרמן מכתב הוקרה ("היית לפה – פה טהור ונאמן – למצפון האנושי"), ואף הורה להדפיס אותו בחוברת מיוחדת ולהפיצו בקרב חיילי צה"ל – למען יראו וייראו.⁷ אך לא רק בן-גוריון נפעם מן השיר, מי שהעלה אותו על נס היה המבקר ברוך קורצווייל, שייחס לאלתרמן פאתוס מוסרי וראה בו מבטא מובהק של "קול המצפון היהודי, שמאז ידע להרעיש עולמות, אם ערכים אנושיים עמדו בסכנה..."⁸ העובדה כי שיר זה הופיע על דפי עיתון רשמי למחצה בעת מלחמה, הייתה בעיניו "סימן מעודד מאוד ולתהילה היא לספרותנו". קורצווייל הזכיר בנשימה אחת את "על זאת" עם סיפורו של ס. יזהר, "השבויו", שנדפס זה לא

⁵ שירו של טשרניחובסקי, "קיר הפלא אשר בורמיזה", נדפס לראשונה בהתקופה כך כא, תשרי-כסלו תרפ"ד, עמ' 280-282; חזר ונדפס: כל כתבי שאול טשרניחובסקי כך א': שירים ובלדות, הוצאת עם עובד, 1990, עמ' 272-274; וכן ראו ספרו של אורי אבנרי, הצד השני של המטבע, י. שמעוני, 1950.

⁶ הביטויים "מְקָרִים עֲדִינִים", "הכרח" ו"נקם" סומנו במירכאות על ידי הכותב עצמו.

⁷ העתק המכתב מצוי בארכיון בן-גוריון; מכתב זה נדפס בחוברת: על זאת, הוצאת משרד הביטחון, תש"ט (1948).

מכבר בדבר, כשסמיכות הפרסומים אומרת דרשני: "האם רשאים אנו לדבר על התקפת-נגד מחושבת של הכוחות ההומניסטיים שבספרותנו?" תהה המבקר. עם זאת ראוי לציין כי הזיהוי של שיר זה כגילוי נעלה ונדיר של הומניות נדחה מזה יותר מעשור על ידי כמה ממבקרי השמאל הפוסט-ציוני, המציגים את "על זאת" באור שונה לחלוטין: גם יצחק לאור וגם חנן חבר גורסים כי אלתרמן, המשורר הלאומי, התעלם דווקא מן ה"נכבה", וההתייחסות למקרה בודד של רצח בדם קר המבוצע על ידי חייל צה"ל יותר משהיא גינוי של הפשע יש בה משום העלמתו, ואף המחווה הבן-גוריונית מוצגת על ידם כמהלך מניפולטיבי שנועד להעניק לצבא דימוי מוסרי, ובכך לחפות על הטבח שבוצע בעם הפלסטיני תחת המסווה של "מלחמת העצמאות". ההילה המוסרית שאפפה את דמותו של אלתרמן בגין השיר נשללת ממנו, והוא מוצג כשותף מלא לעוול ההיסטורי המזוהה עם "הפרויקט הציוני".⁸

קו ישיר מוליך משירי מלחמת העצמאות של אלתרמן למחזור שירי עיר היונה, שפורסם ב-1957, כעשור לאחר תום המלחמה. מחזור שירים זה, המגולל את האפוס של הקמת מדינת ישראל, מתמקד בשלושה מאורעות היסטוריים: המאבק (ובמרכזו ההעפלה), מלחמת העצמאות והעלייה הגדולה. ככלל אין לערבים ייצוג ביצירה ארוכה זו, להוציא בפרק השני במחזור "מלחמת ערים", המתייחס לקרבות שהתחוללו בגבול תל-אביב יפו במאי 1948. פרק זה נקרא "עיר קורסת", ובו עוקב הדובר מתוך מבוכה ולא מעט חמלה אחרי הבריחה או הגירוש של ערביי יפו: "אֵיד יְפוּ וְקָצָה. מְסַגֶּרֶת / וְלִשְׁנַיִם צְלָמָה מְשֻׁסָּע: / מִמְזֶרֶח תְּחַלּוּם שֶׁד מְאָרְב / וּמַיִם לָהּ חֲרָדַת מְנוּסָה". ובהמשך: "שֶׁם יוֹרֵד הַמוֹנָה שְׁתוּם עֵין / וְנִקְבֵץ בְּמוֹרֵד הַתֵּל / וּבְדִשְׁדוּשׁ וְנִקִּישַׁת-קִבִּים / רְכוּשׁוֹ לְפָנָיו גּוֹלָל / וְסִירוֹת הַסּוֹחֵר וְהַדִּיג / עוֹמְסוֹת אִישׁ וְקִלְלָה וְיֵלֵל / וְקוֹרֵעַ סִלְעָה שְׁמַיִם / וּמַעִיד עֲלָיו יָם נְאֻל, — חָגִי רוֹגְנִי, מִחֵבֵר הַסֵּפֶר מוֹלֵה כְּפֹרֶשׁ חֵרֵב, קוֹבֵעַ: "הַשִּׁיר הוּא בַעַל אֲמִירָה עֵרְכִית וּמוֹסְרִית חֲזָקָה, יֵשׁ בּוֹ מִשׁוּם הַכְרָה בִּאֲסוֹנֵם שֶׁל הַפְּלִסְטִינִים וְתַהֲיִיָּה לְגַבֵּי חִלְקָה שֶׁל הַמְּדִינָה הַיְּהוּדִית בִּאֲסוֹן זֶה".⁹ אם אמנם כך, האם הייתה זו תחושת אשם נוכח מראות אלה ודומיהם שבגינה בחר אלתרמן להכתיר את ספרו בשם "עיר היונה"? לכאורה, "עיר היונה" היא עיר השלום, בהיותה מזוהה עם היונה כסמל הפיוס, השלום והבנייה מחדש: "ותבוא אליו היונה לעת ערב

⁸ ברוך קורצווייל, "יסודות הומניים כשירת ההווה", הארץ, 4.2.1949; ס. יזהר, "השבוי", מולד: ירחון מדיני וספרותי כרך ב', חוברת 8, חשון תש"ט, נובמבר 1948, עמ' 89-99; יצחק לאור, "אנו כותבים אותך מולדת", אנו כותבים אותך מולדת: מסות על ספרות ישראלית, הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1995, עמ' 122-126; "הטור השביעי ומלחמת 1948", המרחב הציבורי (כתב-עת לפוליטיקה וחברה) גיל' 3, סתיו 2009, עמ' 3.

⁹ רוגני, מול הכפר שחרב, עמ' 143.

והנה עלה זית טרף בפיה וידע נוח כי קלו המים מעל הארץ" (בראשית, ח, 11). מצד אחר מוליך צירוף זה למה שכתוב בצפניה (ג, 1): "הוי מוראה ונגאלה העיר היונה". כאן נגזרת המילה "יונה" מן הפועל "ינה", במשמעות של נגש, הציק, לחץ. בשיר הפותח, המציג את המתווה האידיאלי והפואטי של מחזור השירים, מונה המשורר את אפיוניה של ה"עת", שהיא למעשה הגיבור הסמוי של היצירה. וכך הוא כותב: "יְהֵעֵת מַעֲשֵׂה־חוֹשֵׁב, / רִבָּה וְעֵקֶשָׁה לְכָתֵב. / לֹא בָּה תַחַת גִּפְּן הַחַי יֵשֵׁב / וְלֹא בָּה תַחַת אָבֶן הַמֵּת יִשְׁכֵּב". וכן: "וְצִדְקָה עִם חֲטָאָה, בְּאֵינן / מִסְּנֵה עֲלֵיהֶם וְאֶפֶר, / יוֹמֵם חֲשׂוּפִים לְאֹר שֶׁמֶשׁ יְהֵל / וְלַיְלָה לְאֹר הַיָּר". פירוש הדברים הוא כי מעשה הקמת המדינה, כפי שבא לידי בשנות המאבק, המלחמה ובניין הארץ, ואשר שירי עיר היונה נועדו להעלות אותו על נס, אינו נקי כלל מעוול, מחטא ומשפיכות דמים.¹⁰

הרגישות כלפי ערביי ישראל זוכה לייצוג במגוון רחב של שירים שכתב אלתרמן לאורך השנים, לאו דווקא בהקשר של מלחמת העצמאות. הבולט שבהם הוא השיר "תחום המשולש" שנכתב בעקבות פרשת הטבח בכפר קאסם, ופורסם בדבר ב-7.12.1956. כפי שנטען בספרו של רוביק רוזנטל, כפר קאסם: אירועים ומיתוס, אלתרמן היה למעשה הראשון שהעלה את הנושא על סדר היום הציבורי, לאחר שבמשך כמה שבועות הטילה הצנזורה איפול על הפרשה, להוציא רמזי דברים שהופיעו פה ושם בעיתונות היומית. ההוקעה של מעשה כפר קאסם בשיר הייתה תקיפה ובוטה, גם כאן אמנם נמנע הכותב מלהזכיר את פרטי המעשה, אולי בשל מגבלות הצנזורה, אבל עמדת הגינוי לא הייתה מוטלת בספק כלשהו: "אֲחַר שֶׁנִּתְחַרְרוּ לָךְ פְּרִטְיוֹ שֶׁל אוֹתוֹ מַעֲשֵׂה מַחְרִיד, / פְּרִטְיוֹ שְׂאִין הַיָּד מוֹרְמֶת לְסַפְּרָם בְּכָתֵב לֹא רַק מִטְעָמֵי צְנֻזְרָה מְצֻנָּה... / יַדְעָתָ: אֵינן לְכָתֵב עַל כָּל נוֹשֵׂא אַחֵר. לֹא מֵאֶמֶר וְלֹא סְפִיור וְשִׁיר. כִּי מְסַרְבֶּת הָעֵבְרִית / לְדַלֵּג עַל נְבִלָה שֶׁנֶּעֱשֶׂתָה בְּיִשְׂרָאֵל. כִּף אֶפֶי הַלְשׁוֹן הַזֹּאת. כִּנְהָ טִיבָה". כמו במקרה של "על זאת", גם כאן, כרך אלתרמן את הגינוי עצמו באמירה בדבר חובת הסופר או המשורר כמו גם חובתה של הספרות לכתוב על הנושא הזה, ורק עליו. אלא שבשונה מן השיר הנזכר, השתרע "תחום המשולש" על פני חמישים שורות ארוכות מאוד, שבהן הביע המשורר את תדהמתו לנוכח מה שהתרחש בכפר קאסם, תהה באשר לעצם ההיתכנות של אירוע מעין זה, הצביע על תועלתו ועל מגבלותיו של ההליך המשפטי הצפוי, ובתוך כך מחה נמרצות על קשר השתיקה האופף את הפרשה, שבו ראה דבר "לא־אָנוּשִׁי וְלא־צוּדֵק וְלא־נְחוּץ" בעליל. בחלקו האחרון של השיר קבע אלתרמן במדויק את מיקומה של הפרשה במסגרת הכוללת של "סיפור הלאום": שהרי מקרה כפר קאסם התרחש מיד עם פרוץ

¹⁰ "עיר קורסת", עיר היונה: שירים, הוצאת מחברות לספרות, 1957, עמ' 71-75; "שיר פותח", שם, עמ' 7-8.

מלחמת סיני, שבה ראה גם כן "מלחמה צודקת", בדיוק כמו מלחמת העצמאות שקדמה לה. הוא התייצב לאורך כל הדרך לצד אדריכלי המלחמה, מצא עצמו נפעם מול המפגש המחודש של עם ישראל עם הר סיני, לרגע אף נתפס לרעיון של "מלכות ישראל השלישית". אך גם נסיבות אלה לא היה בהן כדי להמעט בעוצמתו של הפשע המחריד שביצעו חיילי משמר הגבול בערביי המשולש: "אָמְנִים", כותב אתרמן בכית האחרון, "עַל סֵף הַמְּלֻחָמָה הָיָה הַמַּעֲשֶׂה. עַל סֵף מִסָּה גְדוֹלָה נִסְעַר רַב. / אֶף אִם יֵשׁ טַעַם לְחֻשְׁבוֹן שֶׁל 'נִסְבוֹת'... פְּקֻטָּגוֹר נוֹשֵׂאת קוֹלָה עֵת עֲבָרוֹת! / עַל סֵף זִיכָר קְרֻבוֹת הָיָה הַמַּעֲשֶׂה. אָכֵן. אָבֵל בְּקִצָּה זִיכָר הַקָּרֵב, / בְּפִאֲתֵי דָרוֹם שֶׁל הַיְזִירָה הַזֹּאת קָמִים צוֹקִיּוֹ שֶׁל הַר עֲשָׂרֵת הַדְּפָרוֹת".¹¹

המדור שבו נכלל שיר זה בלקט של שירי "הטור השביעי" מן השנים 1954 ועד 1962 נקרא: "אכן גם זה". שמא ביקש המשורר לרמוז בכותרת זו לשירו הנודע של ביאליק, "אכן גם זה מוסר אלוהים". בראש המדור הציב אתרמן, כאמור, את השיר "תחום המשולש", שאליו צורפו עוד שני פרסומים שבאו בעקבות ספיחי פרשת כפר קאסם: האחד הוא שיר שנכתב באוקטובר 1958 לרגל פרסום פסק הדין, והשני הוא מאמר שנכתב בנובמבר 1959, מיד לאחר הענקת חנינה לנידוני כפר קאסם על ידי נשיא המדינה. ברשימה המתיחסת לחנינה נכלל המשפט הבא: "אין להימנע מלומר כי מידת הרחמים נתעוררה ופעלה הפעם, בשם המדינה והעם, לגבי מעשה אשר סימנו העיקרי, סימנו המחריד, הוא בכך שהדבר האחד שנעדר ממנו, במשך כל זמן ביצועו, היה זיק אחד של רחמים, נצוץ אחד, רגע אחד של רחמים". הטורים הבאים שנכללו במדור זה התייחסו להיבטים שונים הנוגעים לחיי "המיעוט הערבי" בארץ: שיר על מהומות שהיו בנצרת, מאמר על תגרות שפרצו בין אסירים יהודים לערבים בכלא רמלה, ועוד שיר על חילופי מהלומות בין יהודים לערבים בכפר חורפיש. ניכר היטב כי בכל אחד מן הטורים האלה עושה אתרמן מאמץ מתמיד – חרף היותו נתון לכאורה במגבלות שמטיל עליו השיח ההגמוני – להבין את ה"אחר" ולבחון את הדברים גם מזווית הראייה שלו. השיר "מהומות נצרת" נכתב בשנת 1958 בעקבות הפגנת אחד במאי שנערכה בעיר מטעם ההסתדרות בהשתתפותם של אלפי חברים, יהודים וערבים. בריבזמן היו בעיר התפרעויות אלימות שנערכו כיוזמת אנשי מק"י במטרה לפוצץ את ההפגנה. תיאור זה של מהלך העניינים – כפי

¹¹ "תחום המשולש", דבר, 7.12.1956; הטור השביעי ספר שני (תשי"ד-שכ"ב), הוצאת הקיבוץ המאוחד, תשל"ב, עמ' 355-358 (להלן: הטור השביעי ב'); רוביק רוזנטל (עורך), כפר קאסם: אירועים ומיתוס, קו אדום, הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2000; וכן ראו מאמרי: "בקצה זירת הקרב קמים צוקיו של הר עשרת הדיברות", הארץ, תרבות וספרות, 5.4.2012. מאמר זה מציג מסמך שנגלה לאחרונה ושבו מתפלמס נתן אתרמן עם אריאל שרון בעניין רצח שבויים במהלך מלחמת סיני. עניין זה לא זכה לאיזכור במסגרת "הטור השביעי".

שנמסר בעיתונות – מצייע לדעת אלתרמן הסבר חלקי בלבד למה שאירע בנצרת, והוא משקף, לטעמו, "שגְּרָה וּגְרִיסַת־מְסַפְּמוֹת בְּשָׂאֵלַת הַמַּעוּט הָעֲרָבִי בְּמַדִּינָה, / שְׁנִים שֶׁל שִׁיטָה שֶׁקְּפָאָה עַל שְׁמָרִים [...]" את הסיבה האמיתית לפרוץ המהומות יש לאתר אפוא במקום אחר לגמרי: "פֶּן, יִדְעָנוּ הַיֵּטֵב: יֵשׁ בְּלֵב עַרְבֵי מְדִינַת יִשְׂרָאֵל/ גְּחָלִים שֶׁלֹּא שׁוֹם 'שְׁאָר־רוּחַ' יִפְיֵג אֶת חֲמֵן שְׁמֻטְבַּע. / יֵשׁ מְכֹנֹת זְכְרוֹנָה שֶׁל תְּבוּסָה, יֵשׁ מְכֹנֹת שֶׁל טוֹן זֶר וּמְכֹנֹת עֵיר נְתַל/ שֶׁהֵיוּ לְזוּלַת לְנַחְלָה. לֹא הַשְּׁפִיחוּ אֶת זֹאת שׁוֹם פְּתוּחַ נְשֻׁפֵּעַ". האין כאן גילוי של הבנה, אפילו אמפטיה, כלפי ה"נכבה"? על רקע זה מועלית תביעה נחרצת לבצע שינוי מהותי ויסודי בהתייחסותו של השלטון היהודי אל הערבים תושבי הארץ, כשלזה נלווה רמז בדבר האפשרות או הצורך לבטל את הממשל הצבאי. אלתרמן מבטא אפוא אי־הסכמה עם הקו הנקוט על ידי בן־גוריון מימי ייסוד המדינה, אף שהוא נמנע מלהיכנס איתו לעימות חזיתי בנושא כה רגיש.¹²

בשל כך, אולי, הילכו עליו קסם הדברים שאותם השמיע משה דיין באסיפה שנערכה בכפר טירה לקראת הבחירות לכנסת החמישית (אוקטובר 1965). דיין אמר: "אני רוצה שהערבים יתנהגו כערבים, כמו שהייתי אני מתנהג לו הייתי ערבי. לכן תשמרו על קשר עם הערבים בארצות אחרות. תחיו חיים ערביים מלאים גם בדת וגם בתרבות. אל תיתנו שאחרים יכתבו לכם את הספרים לבתי הספר, ואת העיתונים שלכם; רק הסופרים שלכם והמשוררים שלכם צריכים לכתוב לכם את הספרים שלכם". דברי דיין באסיפה זו עוררו תגובות חריפות, ואלתרמן מיהר לצאת להגנתו. הוא אישר מחדש את הצורך להכיר ב"קשרים הטבעיים" שבין הערבים לתושבי הארצות השכנות, ואף קבע כי הכרה זו היא "מיסודות תפיסתנו הלאומית והאנושית לגבי הבעיה הערבית". לא פחות מזה נעמו לו דברי דיין בדבר כתיבת העיתונים וספרי הלימוד, שאותה יש להשאיר לחלוטין בידי הערבים. בהקשר זה גילה כי סירב להיענות לפנייה שהייתה אליו בעניין תרגום אחד משיריו על מנת שייכלל בספר לימוד ערבי. הוא נימק את הסירוב במילים אלה: "... איני סבור שנער ערבי, הטובל ומטובל לפי דרכו שלו בנוף ובמבואותיו ובצמחי וזבליו, זקוק דווקא לחומר הספרותי הזה בספר לימוד שלו". בהקשר זה הביע הסתייגות מן הניסיונות להחדיר תרבות עברית למגזר הערבי: "[...] מסופקני", אמר, "אם יש לקבל רק ברגשי הנאה וקורת רוח מראה תלמידים ערביים המשננים ומשמיעים לפנינו פרקים מ'שירי עבודה' או 'שירי מולדת' שלנו". פרקטיקות תרבותיות אלה מחריפות, לדעתו,

¹² "החנינה", דבר, 13.11.1959; הטור השביעי ב', עמ' 364-366. "מהומות נצרת", דבר, 9.5.1958; הטור השביעי ב', עמ' 367-370. "משמעה של מחאה", דבר, 22.7.1960; הטור השביעי ב', עמ' 371-374. "לשאלת הכבוד", 6.5.1956; הטור השביעי ב', עמ' 375-376.

את הדחף הלאומני אצל הערבים ואין בהן כדי ליצור בסיס להבנה הדדית ולשיתוף פעולה.¹³

בתקופה שלאחר מלחמת ששת הימים, משאימץ את רעיון ארץ ישראל השלמה, נאלץ אלתרמן לתמרן לא אחת בין השקפת העולם ההומניסטית, שיוצגה בכתביו הקודמים, לבין לאומיות רדיקלית חסרת פשרות. ביסוד גישתו הייתה ההכרזה הכלולה במנשר של התנועה למען ארץ ישראל השלמה לפיה מובטח להעניק "חופש ושוויון" לכל תושבי הארץ, בלא הבדל. "אין ספק כי המסקנה הראשונה והיסודית היא החובה ליתן לאוכלוסים אלה את זכויות האזרח, את ההגנה המשפטית, את חופש הדת וכיוצא באלה", כך כתב במאמר שפורסם במעריב בספטמבר 1967, זמן לא רב לאחר תום המלחמה. עם זאת, שלל אלתרמן את זכות ההגדרה העצמית של ערביי השטחים; הוא טען כי אי-הסכמתה של האוכלוסייה הערבית לשלטון ישראלי איננה מצדיקה ויתור על זכויות עברו ועתידו של העם היהודי במיוחד לנוכח מה שהוגדר על ידו כ"ריקותה העובדתית והרעיונית של אותה בריה מלאכותית ומופרכת אשר שמה 'לאום ערבי פלשתינאי'". אלתרמן נהג לצאת לסיורים בשטחים – בין השאר ביקר ברצועת עזה, בגדה המערבית, בבקעת הירדן וביריחו – ובתום אחד הסיורים אלה אמר למלווהו, שמעון פרס: "ראינו את הארץ, יש בה יישות ריקה, המחכה לפעולתנו. זוהי היישות ההיסטורית שלנו, ולא היישות הפלשתינית, שהומצאה לא-מכבר". על נוסחה זו חזר בהקשרים שונים, ומבחינתו זה היה עניין עקרוני שלגביו אין מקום לפשרה: הזכות על ארץ ישראל היא זכות בלבדית של עם ישראל, "אומה פלשתינאית" איננה בנמצא כלל ולכן אין צידוק לכינונה של ריבונות ערבית מסוג כלשהו במרחב הטריטוריאלי שבין הירדן לים. זו הייתה גם קביעתו הנחרצת במאמר בשם "ההובי החדש", שפורסם ב-27.2.1970, שבועות אחדים בלבד לפני מותו. "מרגע שאנו מודים בקיומה של פיקציה לאומית פלשתינאית", כך כתב, "מאותו רגע נעשית הציונות כולה עניין של גזילת מולדת מידו של עם קיים, ובמידה שאנו מסייעים כיום להשתרשותה של תודעה זו בעולם ובהכרתנו פנימה, אנו מערערים יסודה ההיסטורי, האנושי של הציונות ומושיבים אותה על כידונינו בלבד". מתוך דבקותו בחזון זה היה אלתרמן מוכן אף לעמעם את רגישותו הידועה כלפי ה"אחר" תוך נסיגה בלתי-מודעת מרעיון "החופש והשוויון" שעליו התחייב במפורש: מעולם לא התרע על פגיעות שהיו באוכלוסייה הערבית ואף שיבח את "הממשל הליברלי" בשטחים המוחזקים, פרי המצאתו של משה דיין. וכשעמיתיו הסופרים – בכללם אהרן מגד וס. יזהר –

¹³ "מדברי משה דיין לפני קהל ערבי בכפר טירה", דבר, 10.10.1965; "הנאום והמרקחה", דבר, 15.10.1965; הטור השביעי ספר שישי (1957-1967), מוסד אלתרמן הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2005, עמ' 366-369.

דיברו נגד נישול ערבים והשמיעו תחזיות קודרות כאשר ליחסי כובש-נכבש, הגיב עליהן אלתרמן בבוז ובשאת נפש.¹⁴

לאורך כל חייו הפוליטיים והספרותיים ניסה אלתרמן להלך על הגבול הדק שבין לימוד סנגוריה נטולת פשרות על צדקת המפעל הציוני ועל מדינת ישראל לבין דאגה אנושית וכנה לגורלם של ערביי ישראל, אם בעתות מלחמה ואם בימי שלום. חרף קרבתו לזרם האקטיביסטי של תנועת העבודה ועמדותיו הנציות בענייני צבא וביטחון, ואף על פי שהיה מייצג מובהק של "תרבות הנצורים והצודקים" – כהגדרתו הקולעת של חיים גורי – התאפיין יחסו לערבים תושבי הארץ ברגישות רבה ובמחויבות לערכים הומניסטיים, ליברלים ודמוקרטיים. הוא היה רחוק מרחק רב מן הלאומנות של אורי צבי גרינברג, שראה בערבים אויב שיש להכחידו, מן הכנעניות של רטוש, שתבע יצירת לאום משותף, ואף מן הרומנטיקה הפסבדו-מזרחית של אבות ישורון, שחיפש את קרבתו האינטימית של ה"אחר" הערבי ולעתים אף בחר לאמץ את לשונו; כנגד זה מצא עצמו לא אחת שותף לעמדותיו של ס. יזהר, שכמוהו היה איש מפא"י ולימים מראשי רפ"י, ואשר לגביו כתיבת סיפורים כמו "השבו" או "חִרְפַּת חִזְעָה" לא עמדה מעולם בסתירה לעמדתו הלאומית, להזדהותו העמוקה עם המדינה ולדבקותו בממסד הביטחוני. כל זה קרס בעולם שלאחר מלחמת ששת הימים: האימוץ של רעיון ארץ ישראל השלמה, שהוא היה מראשי המדברים בו, מנע ממנו לקרוא נכוחה את המפה של המציאות החדשה, שהציבה בפני הציונות אתגרים ומשוכות שכמותם לא ידעה בעבר. הוא סירב בתוקף להכיר בקיומו של לאום פלסטיני, דחה את רעיון החלוקה המחודשת של הארץ שבעבר תמך בו, ולא שעה גם לאזהרותיהם של אישים כמו יזהר עצמו, יעקב טלמון או לובה אליאב באשר לברוטליזציה הבלתי-נמנעת שעתידה להתרחש לאורך זמן כתוצאה מהשליטה בעם זר. מהפך רעיוני זה, ש"הבעיה הערבית" היא רק אחד הרכיבים שלו, הוא נושא מורכב וטעון בתולדותיו של אלתרמן, והוא ראוי לכן לדיון נפרד.¹⁵

¹⁴ "העקרון והאבסורד", מעריב, 15.9.1967; החוט המשולש, תשל"א, עמ' 91-95. "ההבקעה מן הדמדומים", מעריב, 24.1.1969; החוט המשולש, תשל"א, עמ' 383-389. "ההובי החדש", מעריב, 27.2.1970; החוט המשולש, תשל"א, עמ' 623-627; וראו: שמעון פרס, לך עם האנשים: שבעה דיוקנאות, ירושלים: הוצאת עידנים, מהדורת ידיעות אחרונות, 1979, עמ' 119.

¹⁵ ראו בנדון זה מאמרי: "הפרק האחרון", המאבק על הזיכרון, עמ' 219-232; חיים גורי, "אז אמר השטן", הארץ, 16.3.2005; חזר ונדפס בספרו: עם השירה והזמן: דפים מאוטוביוגרפיה ספרותית כרך ב', מוסד ביאליק והקיבוץ המאוחד, תשס"ח, עמ' 147-155.